

ТЕМА 7. ПРАВА ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН

Права дитини

Складовою частиною системи прав людини є система прав дитини. *Дитиною*, відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини 1989 року, визнається “кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної особи, вона не набуває повноліття раніше”.

Права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне вираження своїх думок та ін.). Однак дитину у жодному разі не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі і в правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Особливі права дитини – це “права росту”, зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей.

Основні права дитини закріплені в таких міжнародно-правових документах, як *Декларація прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.* Основним принципами, які закріплені в цих документах є :

Принцип 1. Усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного чи соціального походження, статусу власності, народження, мають права, що містяться в Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.

Принцип 2. Дитина повинна перебувати під особливим захистом, їй повинні бути надані всі можливості та умови для фізичного, психічного та соціального розвитку.

Принцип 3. Діти, що мають фізичні недоліки, розумову відсталість, соціальні негаразди, повинні отримати особливу увагу, навчання, лікування.

Принцип 4. Діти повинні розвиватися і виховуватися у сім'ї. Суспільство та уряд повинні забезпечити дітей, які не мають батьків, усіма необхідними

умовами та підтримкою.

Принцип 5. У дитини є право на безоплатну обов'язкову освіту. Дитина також повинна мати можливість відпочивати.

Принцип 6. Діти завжди мають бути першими серед тих, кому потрібно надати допомогу та підтримку.

Принцип 7. Дитина повинна бути захищена від усіх проявів жорстокості та експлуатації. Використання дитячої праці забороняється.

Принцип 8. Дитина повинна бути захищена від усіх видів дискримінації та виховуватись у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між людьми, загальногобратерства.

Тобто правами дитини, згідно з цими міжнародно-правовими документами, є наступні:

- 1) право на життя, виживання і вільний розвиток;
- 2) право на ім'я та набуття громадянства;
- 3) право знати своїх батьків та користуватися батьківською турботою;
- 4) право не розлучатися з батьками наперекір їх бажанням;
- 5) право на возз'єднання з сім'єю, яка знаходиться в іншій державі;
- 6) право залишати країну та повертатися у свою країну;
- 7) право на захист у випадку незаконного перетину та повернення з-за кордону;
- 8) право вільно виражати свої думки з усіх питань;
- 9) право на свободу думки, совісті, релігії;
- 10) право на свободу асоціацій та мирних зборів;
- 11) право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- 12) право користуватися благами соціального забезпечення;
- 13) право користуватися послугами системи охорони здоров'я;
- 14) право на освіту;
- 15) право на захист від економічної експлуатації;
- 16) право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від всіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

В українському законодавстві права дитини регламентуються Конституцією України 1996 р., законами України: “Про охорону дитинства”, “Про

попередження насильства в сім'ї”, “Про загальну середню освіту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, а також галузевим законодавством.

Права жінок

В історії різних народів протягом століть жінки зазнавали жорстокої дискримінації та всіляких утисків, їм заборонялося брати участь у політичній діяльності та обіймати державні посади. Поширеним явищем була надмірна експлуатація жіночої праці на виробництві та в сім'ї (так зване «домашнє рабство»). Наслідки цього відчуються і в сучасному суспільстві. Тому в ХХ ст. спочатку в окремих державах, а згодом на

міжнародному рівні почали здійснюватися заходи щодо поліпшення становища жінок, розширення і забезпечення їхніх прав, захисту їхніх інтересів.

У сучасному міжнародному праві основу захисту прав жінок становить принцип рівності чоловіка й жінки. У найбільш загальній формі цей принцип закріплено у Статуті ООН як обов'язок поважати права усіх незалежно від статі. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка також проголосила цей принцип. Згідно зі статтею 2 Декларації, кожна людина повинна володіти всіма правами і свободами без будь-якого винятку щодо раси, кольору шкіри, статі, мови... або іншого положення.

Конституція України (ст. 24) закріплює рівність прав чоловіка та жінки в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до цього конституційного положення побудовано все законодавство щодо захисту прав жінок. У нас немає жодного закону, який би віддавав перевагу чоловікам, одночасно обмежуючи жінку, завдаючи шкоди її інтересам. Тому як громадянка жінка має такі самі, зафіксовані в Конституції та поточному законодавстві, права та обов'язки, що і чоловік. Однак юридична рівноправність жінок і чоловіків, на жаль, не означає їх фактичної рівноправності. Психологічні, фізичні, фізіологічні особливості чоловічого та жіночого організму вимагають урахування їх у процесі правового регулювання суспільних відносин. Чимало правових норм уже сьогодні враховують ці особливості, віддаючи чоловікам, як може видатися на перший погляд, певні переваги. Саме вони виконують підземні та важкі роботи. На них

поширюється загальний військовий обов'язок.

З іншого боку, є окремі норми, які ставлять жінку у привілейоване становище. Закон України «Про пенсійне забезпечення» встановлює пенсійний вік: для жінок - 55, а для чоловіків - 60 років. Засуджені жінки відбувають покарання у виправно-трудовах колоніях двох видів режимів: загального та суворого, а чоловіки на додачу - ще й у посиленого та особливого. На чоловіків не поширюється ціла низка норм трудового законодавства, що пов'язані з наявністю у сім'ї малолітніх дітей. Такі норми — привілей виключно жінок.

Захист політичних прав жінок. Політичні права жінок посідають особливе місце як у вченні про права людини, так і в чинному, позитивному праві. Політичні права забезпечують можливість повноцінної участі громадян у суспільному житті та у здійсненні державної влади; саме в галузі політичних прав здавна існує дискримінація жінок, яка часто була закріплена законом.

Першим міжнародним документом, який проголосив, що політичні права жінок повинні користуватися загальною повагою, що вони притаманні жінці у такій мірі, у якій вони притаманні будь-якій вільній особі, була Загальна декларація прав людини 1948 р. На розвиток її положень у 1952 році було прийнято *Конвенцію про політичні права жінок*. У статтях 1 та 2 Конвенції сказано, що жінкам належить право обирати і бути обраними на всіх виборах, які встановлено національним законом, на рівних умовах з чоловіками. А у ст. 33 цієї Конвенції передбачено право жінки «посідати на рівних з чоловіком умовах, без будь-якої дискримінації, усі посади на громадсько-державній службі і виконувати усі суспільно-державні функції, які встановлено національним законом». Саме реалізація цього права забезпечує жінці можливість брати участь у керуванні державою на всіх рівнях.

Громадянство - це правовий зв'язок певної фізичної особи з державою. Звичайно, саме громадяни мають право користування найширшим колом прав та свобод у своїй державі. Тому громадянство завжди має велике значення для людини.

Питання щодо придбання та втрати громадянства вирішує переважно внутрішнє законодавство держав. У колі таких питань знаходяться й правила, які стосуються громадянства заміжньої жінки, яка одружилася з іноземцем. Конвенція 1979 р. «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» у ст. 9

твердо визначила права жінки з цього питання: *«Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо набуття, зміни або збереження громадянства; ...ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не тягнуть за собою автоматичної переміни громадянства дружини, не перетворюють її на особу без громадянства і не можуть змусити її прийняти громадянство чоловіка. Держави-сторони надають жінкам рівні з чоловіками права щодо громадянства їхніх дітей».*

Українське законодавство в цілому не має будь-яких суперечностей з міжнародними стандартами у даному колі питань. Україна є учасницею міжнародних конвенцій щодо захисту прав жінок, про які йшлося.

Соціально-економічні та культурні права жінок. Найважливіші міжнародні документи з прав людини закріплюють право жінки на працю, яке вміщує право на отримання роботи, рівні права з чоловіком щодо винагороди (вона повинна бути рівною за рівну працю), на рівні умови щодо рівноцінної праці, на рівний підхід до оцінки якості роботи та право на особливий захист жіночої праці. При цьому Конвенція про ліквідацію

всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. прямо підкреслює зв'язок права жінки на працю з основними правами людини і вимагає надати жінкам конкретні права в галузі трудових відносин на засадах рівності з чоловіками. Тут ідеться про право на однакові можливості під час найму на роботу, право на вільний вибір професії, на просування по службі та гарантію зайнятості, право на соціальне забезпечення, право на охорону здоров'я та безпечні умови праці. А п. 2 ст. 11 даної Конвенції містить перелік заходів, які можуть гарантувати ефективне право на працю у зв'язку з одруженням або материнством.

Надзвичайно важливою функцією жінки, з точки зору як особистих, так і суспільних інтересів, є материнство - народження, розвиток, виховання дитини.

Піклування про майбутню матір бере свій початок задовго до народження дитини. Міжнародна декларація в інтересах соціального розвитку, підписана Президентом України 11 березня 1995 року у Копенгагені, визнає дівчинку об'єктом державної охорони. Україні потрібні спеціальні державні програми з комплексом заходів щодо гарантування безпеки та благополуччя материнства.

Різні галузі українського законодавства захищають певні права вагітної жінки та жінки-матері. Наприклад, трудове законодавство забороняє відмовляти у

прийомі на роботу вагітної жінки (така відмова карається за Кримінальним кодексом України), надає право вагітній жінці перевестися на легшу роботу із збереженням попередньої заробітної плати, їй надається відпустка за вагітністю та пологами. Вагітну жінку не можна відправляти у відрядження, залучати до нічних та понаднормових робіт. Непрацездатна жінка має право на аліменти від свого чоловіка незалежно від того, працює вона чи ні. Єдиною умовою виникнення такого права є матеріальна спроможність чоловіка.

У разі народження дитини жінка отримує одноразову грошову допомогу. Жінка має право на збереження місця роботи у зв'язку з відпусткою по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку. Матері, які мають малолітніх дітей, також не можуть відряджатися по роботі, залучатися до роботи вночі та понаднормово.

Згідно із ст. 66 Кримінального кодексу України, вчинення злочину вагітною жінкою визнається обставиною, яка пом'якшує її відповідальність, а згідно зі статтею 64 довічне позбавлення волі не застосовується до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Міжнародне право приділяє особливу увагу праву на рівну винагороду праці, яке закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 23), у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 7), а також у Конвенції МОП № 100

«Про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності» 1951 р. Причому право на рівну винагороду повинно включати рівний підхід до оцінки якості роботи.

Права етнічних, релігійних та мовних меншин

Захист прав меншин має давню історію. Але тільки на межі XIX та XX століть у світі поряд із розвитком уявлення про громадянські та політичні права, з утвердженням ідей лібералізму виникло усвідомлення того, що у різних державах мешкає значна кількість відособлених груп людей, які мають мовні, релігійні та етнічні особливості і тому потребують особливого захисту своїх

прав. Першою міжнародною організацією, яка об'єднала зусилля на захист прав меншин, була Ліга Націй. Вона ініціювала прийняття міжнародно-правових актів, що стосуються даного питання.

Після Другої світової війни положення про права меншин були включені до найважливіших міжнародних документів про права людини: до Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р., Конвенції про права дитини 1989 року.

Незважаючи на прийняття значної кількості міжнародних угод щодо захисту прав меншин, жодна з них не дає визначення «меншини». Неоднаково сформульоване це поняття і в законодавстві різних країн, а в законодавстві деяких з них його взагалі немає.

Чинні міжнародні акти дають можливість виділити деякі *спільні ознаки етнічних, релігійних, мовних меншин*:

1) це група, що складається з громадян держави, яка за кількістю менша, ніж інша частина населення цієї самої держави. Цій групі населення притаманні етнічні, релігійні та мовні риси, які відрізняють її від основної частини населення;

2) члени цієї групи виявляють почуття солідарності.

Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. визначає *національну меншину* як «групу громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національної самоідентифікації та єдності між собою» (ст. 3).

Поява та існування меншин у державі пов'язані не з волею держави, а з правом і готовністю окремих громадян цієї держави говорити рідною мовою, мати свою віру та усвідомлювати свою етнічну, національну належність.

Правовий статус меншин в Україні закріплено у Конституції 1996 р. та у таких основних правових актах як Декларація прав національностей України 1991 р., Закон

«Про національні меншини в Україні» 1992 р. та Закон «Про мови в Україні» 1989 р.

Права меншин. Найбільш повно у загальному міжнародному праві права меншин сформульовані у ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *«У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою».*

Права меншин поділяють на загальні та спеціальні, маючи на увазі, що представникам меншин не може бути відмовлено у загальновизнаних правах людини. Але можуть бути і спеціальні права, які відображають особливості правового статусу меншин у державі.

До спеціальних прав меншин можна віднести такі:

- право на фізичне існування та право на повагу культурної самобутності меншин, включаючи свободу від примусової асиміляції;
- заборона дискримінації осіб, що належать до меншин;
- право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності, що включає:
 - 1) свободу користування мовою меншин;
 - 2) право на використання мови меншин у стосунках із владою, у тому числі у судах, у місцях компактного проживання національних та мовних груп;
 - 3) право навчати дітей, які належать до меншин, їх рідною мовою, у тому числі й у державних школах;
 - 4) право меншин створювати навчальні заклади за власні кошти;
 - 5) право мати ім'я мовою тієї меншини, з якою громадянин себе ідентифікує;
 - 6) право створювати релігійні заклади, а також право на повагу до юрисдикції релігійних судів, якщо це не суперечить чинному в державі законодавству;
 - 7) право отримувати відповідну долю субсидій з державного бюджету, які виділяються для забезпечення прав меншин, а також право отримувати добровільну фінансову допомогу та створювати необхідні громадські фонди;
 - 8) право утворювати громадські організації, включаючи право на

культурну авто- номію;

9) право на ефективні засоби юридичного захисту у будь-яких випадках порушення прав меншин.

Таким чином, законодавство України про права меншин в цілому відповідає міжнародним стандартам. Однак реалізація цих стандартів подекуди не повністю забезпечена. Так, право на культурну автономію проголошено, а саме поняття культурної автономії не сформульовано; право на підготовку національних педагогічних кадрів проголошено, а механізм реалізації цього права відсутній.

Отже, в Україні зберігається проблема вдосконалення законодавства про права меншин. Така проблема виникає також і у зв'язку з необхідністю приведення українського законодавства у відповідність до європейських конвенцій про права меншин.

Право народів на самовизначення

Концепція права народів на самовизначення зародилася у XVIII - XIX ст. і до початку XX ст. упевнено увійшла у міжнародну політику. Вимога щодо визнання права народів на самовизначення на початку XX ст. пролунала як у документах Радянської Росії (Декрет про мир 1917 р., угоди з країнами Сходу), так і в ініціативах Заходу у зв'язку із створенням Ліги Націй у 1919 р. (так звані 14 пунктів президента США Вудро Вільсона 1913-1921 рр.). Проте міжнародно-правове закріплення принципу права народів на самовизначення відбулося пізніше - із прийняттям у 1945 р. Статуту ООН.

Після закінчення Другої світової війни розвиток права на самовизначення відбувався досить швидко. У 1966 році він дістав найбільш повне й авторитетне закріплення в обох міжнародних пактах про права людини: *«Усі народи мають право на самовизначення. У зв'язку із цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток»* (ст. 1). З правом на самовизначення пов'язані також інші міжнародні угоди, а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які хоч і не мають обов'язкової сили, а є лише рекомендаціями, проте відіграли виняткову роль у розвитку права на самовизначення. З точки зору сучасних тлумачень **права на самовизначення:**

- усі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток;
- усі держави зобов'язані поважати це право;
- усі держави зобов'язані сприяти здійсненню народами права на самовизначення;
- усі держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу та незалежність;
- у боротьбі за незалежність народи можуть користуватися усіма необхідними засобами.

Право на самовизначення – невід'ємне право народів. Ніхто не може подарувати це право, оскільки його у народу не можна відібрати. Бо самовизначення - це ніщо інше, як право народного суверенітету. Ніхто не має права заборонити народові самовизначатися, бо всі народи рівні у своїх правах.

Самовизначення не можна вважати тимчасовою подією, яка мала місце в минулому. Епоха самовизначення не завершилася і навряд чи можна буде про це говорити доти, доки саме народ є єдиним джерелом влади. Самостійно розпоряджаючись власною долею, народи постійно замислюватимуться про своє майбутнє та шукатимуть шляхів подальшого політичного, економічного, соціального та культурного розвитку. Бо з утворенням держави народ не припиняє свого політичного життя та не втрачає політичної активності. Тому у міжнародному праві зафіксовано, що народи завжди мають право вибору і користуються цим правом вільно. Але свобода вибору - це одночасно й тягар відповідальності, яку народ несе власне перед собою і перед людством за те, який буде зроблено вибір: демократичний чи тоталітарний.

Самовизначення - найбільш повна форма забезпечення економічного, соціального та культурного розвитку народів, бо в цьому випадку вони вільні приймати рішення, у тому числі з точки зору забезпечення прав особистості. Для цього народи можуть користуватися всіма ресурсами, які вони мають. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права проголосив право народів *«вільно розпоряджатися своїми*

природними скарбами та ресурсами... Жодний народ ні в якому разі не може бути позбавлений засобів існування, які йому належать».

Основною формою захисту політичних культур та самобутності в цілому стало самовизначення. Народ, коли реалізує право на самовизначення, знаходить адекватні засоби й форми реалізації захисту своєї самобутності.

Тому види самовизначення можуть бути різноманітні. Але це означає також, що самовизначення можливе тільки там, де народ як політична особистість уже існує, тобто коли існують не лише об'єктивні умови (територія, мова, культура), а й суб'єктивні - власне самоусвідомлення народом. Тільки за таких умов можна усвідомити власну самобутність.

Природно, що визначити всі ці грані юридично дуже важко та й навряд чи треба.

Тому міжнародне право не дає визначення «народу», - тут існують тільки рекомендації.

Міжнародне право, коли закріплює право кожного народу самостійно вирішувати свою долю, не містить жодних вказівок про можливі шляхи його реалізації. Відповідно межі свободи вибору надзвичайно великі і включають різні види політичного самовизначення.

Створення власної держави - це максимальна форма самовизначення. Протягом останніх 100 років у світі майже в 4 рази побільшало держав, тому дана форма самовизначення не виняткова. Однак поява нової держави завжди пов'язана з територіальними змінами, виникненням напруги і навіть збройними конфліктами. Тому в міжнародному праві сформульовано деякі обмеження, які стосуються процесу відокремлення з метою створити нову державу. Принцип самовизначення зовсім не означає, що кожний народ повинен прагнути до створення своєї самостійної держави. Поняття самовизначення включає також вибір будь-якого іншого політичного статусу у державі: національно-територіальної або культурної автономії. Крім того, самовизначення - це право народу, а не його обов'язок.

Створення національно-територіальної одиниці у складі держави означає створення особливої форми територіального самоврядування, самостійної у

вирішенні питань місцевого значення у межах, встановлених центральною владою. *Національно-територіальна автономія* може мати місце як в унітарній (Країна Басків в Іспанії), так і у федеративній державі (Бельгійська Федерація).

Створення *культурної автономії* передбачає самоврядування в галузі культури, що здійснюється народом, який проживає на певній території. У такому випадку у державі зазвичай приймають закон (наприклад, Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини»), без якого автономія існувати не може.

Народ України, користуючись своїм правом на самовизначення, вийшов із складу СРСР та створив власну державу. Одночасно слід мати на увазі, що, з точки зору Конституції СРСР, кожна союзна республіка була суверенною, мала право виходу із складу Союзу. Але і на той випадок, коли б Конституція СРСР не мала відповідних положень, у народу України було право на самовизначення.

Сучасне самовизначення народу України було оформлене і проведене двома нормативними актами: Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Акт незалежності було підтверджено на референдумі 1 грудня 1991 р.

Таким чином, юридично це означало, що народ України вирішив збудувати власну державу, щоб відродити свою багатовікову культуру і створити вільне, заможне і щасливе життя для себе та прийдешніх поколінь.